

ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ XVIII ՄԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍՊԵՅՐՆԵՐԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Պատմահայր Հերոդոտոսը գրում է. «Մատիենների, սասայերների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնութերորդ նահանգն էր»¹: Հերոդոտոսը սասայերներին հիշատակում է նա մի քանի անգամ: Նա գրում է. «Պարսիկներից, մեդացիներից, սասայերներից և կոլխերից վերև, դեպի արևելք, գտնվում է Կարմիր ծովը (իմա՝ Պարսից ծոցը – Խ. Հ.): Դեպի հյուսիս՝ Կասպից ծովը և Արաքս գետը (հավանաբար, հայկական Արաքսն է – Խ. Հ.), որը հոսում է դեպի արևելք»²: Ինչպես տեսնում ենք, սասայերները հիշատակվում են կոլխերի և մեդացիների միջև: Այս տեղեկությանը գործնականում համապատասխանում են Հերոդոտոսի հաջորդ մի քանի տեղեկությունները: Այսպես, Հերոդոտոսը հայտնում է. «Պարսիկները բնակվում են մինչև Հարավային ծովը, որը կոչվում է Կարմիր (իմա՝ Պարսից ծոցը–Խ. Հ.): Նրանցից վերև դեպի հյուսիս բնակվում են մեդացիները, մեդացիներից (վերև)՝ սասայերները, սասայերներից (վերև)՝ կոլխերը, տարածվելով մինչև Հյուսիսային ծովը (իմա՝ Մև ծովը–Խ. Հ.), որտեղ թափվում է Փասիս գետը: Ահա այս չորս ազգերն են բնակվում մեկ ծովից մյուսն (ընկած երկրում)»³: Պատմահայրը նաև հաղորդում է. «Մեյոսիս լճից մինչև Փասիս գետը և կոլխերի երկիրը երեսուն օրվա ճանապարհ է անխոնջ ուղևորի համար: Կոլխիսից Մեդիա ավելին չէ ճանապարհը, բայց նրանց միջև բնակվում է մի ազգ, սասայերները. սրանց միջով անցնելուց հետո կարելի է հասնել Մեդիա»⁴: Բերված տեղեկություններից ակնհայտ է, որ կոլխերի

¹ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից (թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի), Ե., 1986, III, 94 (այսուհետև՝ Հերոդոտոս):

² Նույն տեղում, IV, 40:

³ Նույն տեղում, IV, 37:

⁴ Նույն տեղում, I, 104:

և մեղացիների միջև գտնվող սասայեյրները եղել են խոշոր էթնիկական միավորում, որը հանդես է գալիս որպես հավաքական ամբողջություն՝ ազգ՝ հյուսիսում անմիջականորեն սահմանակցելով կովիներին, իսկ հարավում՝ մեղացիներին: Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ Քսերքսեսի հունական արշավանքին ալարոդները և սասայեյրներն արշավում էին կովիների նման զինված, որոնց առաջնորդում էր Միրումիտրեսի որդի Մասիստիոսը⁵: Այս տեղեկությունը ևս ցույց է տալիս, որ սասայեյրները և ալարոդները մտել են XVIII սատրապության մեջ, և ալարոդների առաջինը հիշատակվելը թույլ է տալիս սասայեյրներին տեղադրել նրանցից հյուսիս:

Գ. Ա. Մելիքիշվիլին սասայեյրներին համարում է քարթական ցեղեր, որոնք վերահսկում էին Ուրարտուի հյուսիսային գավառները և գլխավորում արևելավրացական ցեղերի հարավային միավորումը: Այս ենթադրությունը հիմնվում է հայկական Սպեր գավառի հետ սասայեյրների անվանական նմանության վրա՝ միաժամանակ սասայեյրների բնակության շրջանը Կողքիսից հասցնելով մինչև պատմական Մեդիա ընկած տարածությունը⁶: Ի. Ս. Դյակոնովը կիսում է Շախգելի կարծիքը, համաձայն որի, Հերոդոտոսի վկայության մեջ (I, 104) խոսքը վերաբերում է մարական տերության սահմաններին և ոչ թե պատմական Մեդիայի շրջանին⁷: Սակայն սասայեյրները չեն կարող տեղադրվել Սպերի փոքրիկ շրջանում, քանի որ ընդգրկել են մեծ տարածություն՝ սահմանակցելով մարերին: Անտրամաքանական է նաև, որ հայերը չհիշատակվեին մարերի և սասայեյրների միջև, եթե ընդունենք վերջիններիս տեղադրությունը Սպերի շրջանում: Հարկ է նշել, որ եթե սասայեյրները տեղորոշվեին Սպերի տարածքում, ապա նրանք վարչականորեն կմտնեին Հայաստանի մեջ, իսկ վերջինս էլ մարական տիրապետության ժամանակ Մարաստանի կազմում էր, հետևաբար մարական տերության սահմանների մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ սասայեյրներն ընդգրկված կլինեին մարական

⁵ Նույն տեղում, VII, 79:

⁶ Меликишвили Г., Наир-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 415; նույնի՝ К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 116, 232.

⁷ Доватур А., Каллистов Д., Шишова И., Народы нашей страны в "Истории" Геродота, М., 1982, с. 178, прим. 24.

տերության սահմանների մեջ: Սա նշանակում է, որ սասայերները պետք է լինեին անկախ էթնիկական միավորում և գտնվեին մարերից հյուսիս-արևմուտք և կոլխերից արևելք: Այս ամենը նշանակում է, որ սասայերներին պետք է փնտրել այլ տարածաշրջանում: Մենք կիսում ենք այն տեսակետը, որ սասայերները զբաղեցրել են Արևելյան Վրաստանի տարածքը ու նաև հետագա Ադվանքի կամ Կուրի ձախափնյակի շրջանը⁸: Այս ենթադրությունը հաստատում են հին աղբյուրները:

Մ. Թ. ա. III դարի հեղինակ Ապոլլոնիոս Հռոդոսցին «Արգոնավորդների արշավը» երկում նշում է, որ մակրոններից այն կողմ բեխիրների բազմամարդ ցեղն է, որոնցից անմիջապես այն կողմ ապրում են սասայերները և նրանցից հետո արդեն ռազմաշունչ կոլխերը⁹: Ապոլլոնիոսի այս տեղեկության մեջ սասայերները նույնանում են սասայերներին, որոնք գտնվել են բեխիրներից և կոլխերից արևելք: Ապոլլոնիոսն իր երկի մեկ այլ հատվածում ևս հիշում է մակրոններին, բեխիրներին, հպարտ սասայերներին և նրանցից այն կողմ բիզերներին¹⁰: Ապոլլոնիոսի երկրորդ տեղեկության մեջ սասայերները գտնվել են բեխիրների և բիզերների միջև, երբ, ըստ Սկիլաքս Կարիանդացու, նրանց միջև գտնվել են էկեխեյրիները¹¹, իսկ ըստ Հեկատեոսի՝ խոյերը¹²: Այս դեպքում սասայերները կարող են նույնանալ Սպերի բնակիչների՝ սասայերների հետ: Բեխիրները գտնվել են մակրոնների հարևանությամբ, իսկ բիզերները՝ Մոսքական լեռների հարավ-արևմտյան լանջերին¹³: Հետևաբար, սասայերների նույնացումը Սպերի բնակիչների հետ նրանց կտեղորոշի շատ ավելի հարավ: Սակայն, եթե Ապոլլոնիոսի առաջին տեղեկության մեջ սասայերներին հաջորդում են

⁸ Հարությունյան Բ., Արեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, - «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, թիվ 1-12, էջ 81:

⁹ Латышев В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, - «Вестник древней истории» (այսուհետև՝ «ВДИ»), 1947, № 3, с. 280 (այսուհետև՝ «ИДПСК»).

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 282:

¹¹ Скилак Кариандский, Перипл обитаемого моря, - «ВДИ», 1988, № 1-2, с. 261.

¹² «ИДПСК», - «ВДИ», 1947, № 1, с. 301; 1948, № 3, с. 329.

¹³ Խորիկյան Հ., Արեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության էթնիկական կազմի վերաբերյալ, - «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2006, թիվ 2, էջ 126:

կոլխերը, իսկ երկրորդ դեպքում՝ բիզներները, ապա նշանակում է, որ բիզներները կոլխական ցեղերից մեկն են: Ուրեմն, սապեյրները գտնվել են կոլխերից արևելք: Այս տեղեկությունը հաստատվում է Ամիանոս Մարկելինոսի տեղեկությամբ, որը մի առիթով հիշատակում է սապեյրներին, ընդ որում, նրանց նախորդում են բիզարները (=բիզներներ), խայուրները, դահերը և հաջորդում են տիբարենները, մոսսինոյկները, մակրոնները և փիլիրները¹⁴: Դահերը շփոթված են տառիսների հետ, որոնցից հյուսիս խայուրներն (=մոսքեր) են, և վերջիններիցս էլ ավելի հյուսիս բիզներները, որոնցից արդեն արևելք բնակվել են սապեյրները՝ Հերոդոտոսի սասպեյրները:

Ապոլլոնիոսի երկի սքոլիայում ասվում է, թե բեխիրները սկյութական ժողովուրդ են, և նրանցից հետո սապեյրներն են՝ մի սկյութական ժողովուրդ, որն, իբր, իր անունը ստացել է նրանց մոտ առատությամբ հանդիպող «սապեյրին» քարի անվանումից¹⁵: Այս տեղեկության մեջ կարևոր է, որ սապեյրները համարվում են սկյութական ժողովուրդ: Կեղծ—Օրփեոսը արգոնավորդների արշավի հետ կապված գրույցում հիշատակում է սապեյրների խիտ բնակեցված քաղաքները, որոնցից այն կոդմ (իմա՝ արևմուտք) բիզներներն են¹⁶: Ստեփանոս Բյուզանդացին սապեյրներին կամ սաբեյրներին համարում է Պոնտական տարածաշրջանի ժողովուրդ¹⁷: Սապեյր կամ սասպեյր անունը պարզապես հիշատակում է նաև մ. թ. II դարի հեղինակ Հերոդիանոսը¹⁸: Փաստորեն, բերված տեղեկությունների հիմքում ընկած են Ապոլլոնիոս Հոդոսցու տվյալները: Սապեյրների անվան կապումը «սապեյրին» քարի անվանման հետ պատահական նմանության արդյունք է: Թերևս, սապեյրների անունից է առաջացել քարի անվանումը և ոչ թե հակառակը: Սասպեյրները սկյութական ժողովուրդ են կամ ցեղախումբ, որի անունը ծագում է սկյութա-ալանական աշխարհին պատկանող «աս» ցեղախմբի անվանումից,

¹⁴ «ИДПСК», - «ВДИ», 1949, № 3, с. 286.

¹⁵ Նույն տեղում, - «ВДИ», 1947, № 3, с. 288.

¹⁶ Նույն տեղում, - «ВДИ», 1948, № 3, с. 268.

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 325:

¹⁸ Նույն տեղում, - «ВДИ», 1948, № 2, с. 258.

որի մի մասն անհայտ պատճառներով կրել է ասպեյր անունը¹⁹: «Աս»
 ցեղի մի հատվածը հաստատվում է Ասեաց փոքր կամ Արսեաց փոքր
 գավառում, իսկ Սպերը պահպանել է ասպեյրների ցեղանունը²⁰:
 Ասպեյրներ էին նաև սասպեյրները, որոնք հերոդոտյան
 ժամանակներում հեռացել էին իրենց սպերյան ազգակիցներից և
 հաստատվել Վիրքում՝ բռնելով աստիճանական վրացականացման
 ուղին, երբ արդեն վրացերենին հատուկ սկզբունքով ասպեյրների
 հավաքականությունը ստանում էր սասպեյր կամ սասպեյր
 տեսքը²¹: Այս տեսանկյունից հետաքրքիր է հետևյալ տեղեկությունը:
 Համաձայն Լեոնտի Մրովելու, հայերի և մի շարք ժողովուրդների
 նախահայր Թարգամոսն (Թորգոմը) իր ութ զավակների միջև է
 բաժանում իր տիրույթները, որոնցից Հաոսին (Հայկին) բաժին է
 ընկնում Հայաստանը, իսկ Քարթլոսին՝ Քարթլիի ծնակաշատ
 աշխարհը: Ավանդության հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ
 բոլոր եղբայրներն էլ խոսում էին հայերեն (սոմխուրի), սակայն «մինչ
 այժմ (Երուսաղեմի գրավումը Նաբոքոդոնոսորի կողմից)
 Քարթլոսյանների լեզուն հայերենն (սոմխուրի) էր, որով և խոսում
 էին: Իսկ երբ անհամար ժողովուրդներ ժողովեցան Քարթլիում, այն
 ժամանակ վրացիք թողին հայերեն (սոմխուրի) լեզուն, և այս բոլոր
 ժողովուրդներից գոյացավ վրացերեն (քարթուլի) լեզուն»²²: Այս
 ավանդությունը Բ. Հարությունյանը մեկնաբանում է հետևյալ կերպ.
 «Սպերում և նրա շրջակայքում՝ այլ խոսքով, Ճորոխ գետի ավազանի
 արևմտյան մասում հաստատված հնդեվրոպական սկյութական
 ցեղախմբերը, որոնք ներգրավվել էին հայագոյացման ոլորտը և
 հայացել էին, մի մասով դեպի հյուսիս շարժվելով, հաստատվում են
 Վիրքի տարածքում և, գերազանցելով ռազմական ու տնտեսական

¹⁹ Հարությունյան Բ., Արեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության
 տեղադրության շուրջ, էջ 82:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 83:

²¹ Նույն տեղում:

²² Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, քաղվածքներ վրացերեն
 բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ. ներածություն-
 ծանոթագրություններով և հավելվածներով, հ. Ա (Ե-ԺԲ դար), կազմեց պրոֆ.
 դր. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Ե., 1934, էջ 143 – 149: См. u նաև Карлис Цховреба
 (История Грузии), глав. ред. акад. Р. Метревели, Тбилиси, 2008, с. 19.

առումով տեղաբնիկ քարթական ցեղերին, իրենց գերիշխանության տակ են գցում վերջիններին... Այն իրողությունը, երբ քարթական ցեղերի վրա իշխանություն հաստատածների լեզուն հայերենն էր կամ հայերենի բարբառներից մեկը, հետագայում եկվորներին ուծացրած քարթական ցեղերի շրջանում պետք է այն միտքը ծներ, որ իրենք՝ վրաց ժողովուրդը մի ինչ-որ ժամանակ հայախոս է եղել»²³։ Այս տեսակետը կարելի է հաստատել նաև Ստրաբոնի տեղեկությամբ։ Հույն աշխարհագետը հայտնում է. «Վրաց դաշտում բնակվող ժողովուրդը լավ երկրագործ է և խաղաղասեր. հագնվում է հայ և մարական ձևով. իսկ լեռնաբնակները, որոնք ավելի բազմաթիվ և պատերազմասեր են, ապրում են սկյութացոց և սարմատացոց կարգերով, ինչպես որ նրանց սահմանակից և ցեղակից են»²⁴։ Ստրաբոնի հաղորդումից հստակ երևում է, որ հնդեվրոպական տարրի հայկական ազդեցությունը պահպանվել էր իբերների ազգագրության բնագավառում (հագուստի նմանությունը)։

Սասայերներ անվանումը կարելի է կապել իբերների հետ, սակայն այն տարբերությամբ, որ սասայերները բնակվել են միայն Արևելյան Վրաստանի տարածքում, և այդ միավորումը գլխավորել են հնդեվրոպական ցեղերը, բայց այդ միավորման մեջ մտած ցեղերը եղել են հիմնականում քարթական²⁵։ Ընդ որում, այն հանգամանքը, որ սասայեր անունը Սպերում գործնականում փոփոխություն չի կրում, հավաստում է, որ նշված գործընթացներն ընթացել են Արևելյան Վրաստանի տարածքում, և ինչպես վրացիների համար հայերը սոմեխի էին մոսքերի հետ կապված, այնպես էլ հայերի համար վրացիներն իբեր-իվեր-վիր էին, քանի որ սասայերական ցեղերը բնակվում էին նրանց սահմանակցությամբ²⁶։ Փաստորեն, սասայեր անունը հավաքական անվանում էր, և այդ ցեղախմբի մեջ բազմաթիվ ցեղեր և անգամ ցեղային փոքր խմբեր էին գտնվում։ Ամեն

²³ Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգի ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 2001, էջ 77։

²⁴ Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Ե., 1940, էջ 29։

²⁵ Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 80։

²⁶ Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVII սատրապության տեղադրության շուրջ, էջ 83։

ինչից դատելով՝ դրանց թվում էին մատիենները և ալարոդները: Անհրաժեշտ է նշել, որ «Անաբասիս»-ում հիշատակվող հեսպերիտները²⁷ ոչ մի դեպքում չեն կարող նույնանալ սասպեյրների հետ, քանի որ տեղադրվում են Սպերում, և սասպեյրների անունն այդպես է արտացոլվել հույների մոտ:

Սասպեյրների երկիրը լայն առումով ծածկում է Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության ամբողջ տարածքը, և այս առումով կարևոր է նաև Հերոդոտոսի հետևյալ տեղեկությունը. «Արոտավայրերը, որտեղ այս խաշնարածը (իմա՝ Աստյուագեսի-Խ. Հ.) արածեցնում էր նախիրը, գտնվում էին Ագքատանայից հյուսիս՝ դեպի Եվքսիդյան Պոնտոս ընկած (իմա՝ նայող-Խ. Հ.) լեռների ստորոտներին: Քանզի մեդական երկիրը միայն դեպի սասպեյրներն ընկած մասում բարձադիր է, լեռնային և անտառաշատ. իսկ մնացյալ երկիրն ամբողջապես դաշտային է»²⁸: Հերոդոտոսը Եվքսիդյան Պոնտոս նայող լեռների տակ նկատի ունի Երասխից հարավ ընկած Հայկական, Կասպիական լեռները մինչև Կասպից ծով, այսինքն՝ ուշ ժամանակների Վասպուրական աշխարհի արևելյան մասը՝ Մարդպետականը, մարական սատրապության մեջ էր: Մյուս կողմից էլ պատմիչի տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ մարերը և սասպեյրները եղել են անմիջական հարևաններ, ինչը հնարավոր էր միայն Կուր գետի ստորին հոսանքի շրջանում:

Սասպեյրների անվան մեջ սա-ն վրացական նախածանց է երկրանուններ կազմելիս, և Հերոդոտոսի «Սասպեյր»-ը ոչ թե ցեղանուն է, այլ երկրանուն²⁹: Սասպեյրների հետ կապված նշենք, որ վերջիններս մարերի հետ սահմանակցել են Կուր գետի ստորին

²⁷ Քսենոփոն, Անաբասիս (թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի), Ե., 1970, էջ 197:

²⁸ Հերոդոտոս, I, 104, 110: Հմմտ. Օհանյան Մ., Աքեմենյան XVIII սատրապության սահմանները, «Իրան-Նամե», 1999, թիվ 32-34, էջ 97:

²⁹ Ասպեյրների անվան ստուգաբանության հետ կապված առաջարկում ենք մի վարկած, որի վրա հրավիրում ենք իրանագետ-լեզվաբանների ուշադրությունը: Ասպեյրների անունը, մեր կարծիքով, կապված է իրան. aspabāra-, հին պարսկ. asabāra-«հեծյալ» բառի հետ (տե՛ս Brandenstein W., Mayrhofer M., Handbuch des Altpersischen, Wiesbaden, 1964, S. 106), ինչը լրիվ համադրելի է սկյութ-հեծյալների հետ: Եթե ենթադրությունը հավանական է, ապա Սասպեյր երկրանունը կնշանակի «հեծյալների երկիր»:

հոսանքի շրջանում, և Կողքիսից դեպի Մեդիա ճանապարհն անցել է Կասպից ծովի արևմտյան շրջաններով և Կուրի հովտով: Այս ճանապարհի կարևորությունն է նշում Պլինիոս Ավագը, երբ գրում է, որ հնդկական ապրանքները Կասպից ծովով և Կուր գետով հասնում են Փասիս³⁰: Ընդ որում, ընդգծենք, որ Հերոդոտոսի մոտ կոլխերը տեղադրվում են Փասիսից՝ ներկայիս Ռիոն գետից և՛ հարավ, և՛ հյուսիս՝ գետի երկու ափերին³¹: Սասպեյրները չեն կարող տեղադրվել կոլխերից հարավ, քանի որ կնույնանան մոսքերի (արևելյան խալուրների) հետ, որը սկզբնաղբյուրներով բացառվում է: Հետևաբար, սասպեյրները գտնվել են կոլխերից արևելք և տեղադրվել են արևմուտքում՝ մատիենների, հարավում՝ ալարոդների միջև՝ XIII սատրապությունից բաժանվելով Կուր գետով և Թոեղքի լեռներով:

Այսպիսով, հին աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ հերոդոտոսյան սասպեյրները բնակվել են Վիրքում և ծագումով եղել են, թերևս, սկյութական ցեղ: Սասպեյրների տեղադրության ցանկացած փորձ Հայկական լեռնաշխարհում մատնված է անհաջողության, քանի որ այդ ցեղը գտնվել է XVIII սատրապության կազմում, իսկ վերջինս էլ տեղադրվում է Կուր գետի և Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի միջև:

KHORIKYAN HOVHANNES

(IOS)

ON THE LOCATION OF THE XVIII SATRAPY SASPEIRES OF ACHAEMENID PERSIA

The investigation of ancient sources shows that Herodotus' Saspeires have lived in Virq (Iberia, modern Eastern Georgia) and have been perhaps of the Scythian tribe. Any attempt to locate the Saspeires in the Armenian Highland is failed as that tribe has been included in the XVIII Satrapy and the latter is between the River Kur and the Great Caucasus.

³⁰ Pliny, Natural History, Vol. II, with an English translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts-London, 1947, Loeb Classical Library, VI, 52, p. 376.

³¹ Խորիկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 124:

The name Saspeires was a collective name and there were many tribes and smaller groups included in that tribe. Judging by all these facts the Matienians and the Alarodians were included there as according to Herodotus a nation called Saspeires lived between the Colchians and the Medes.